

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

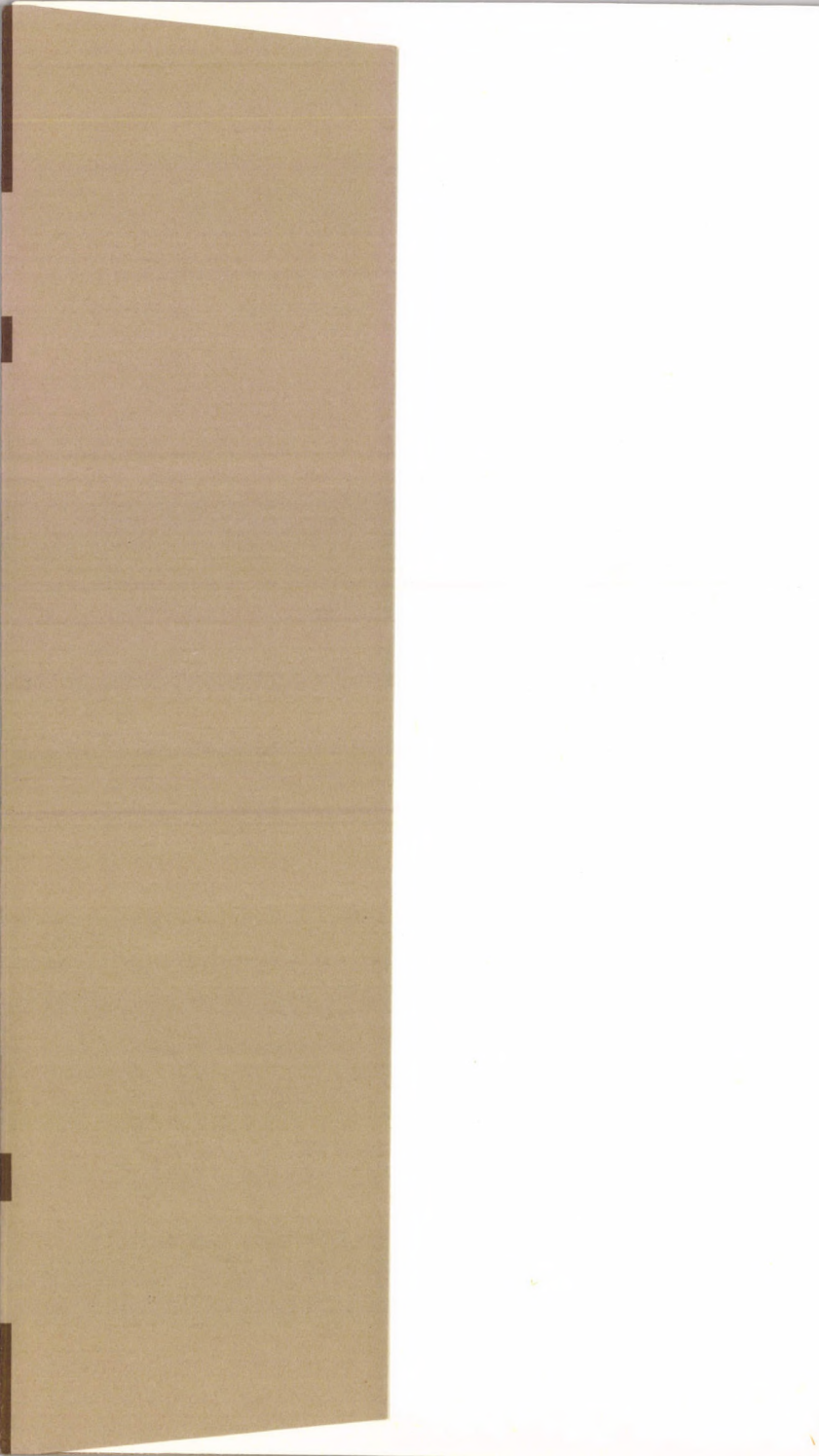
HUSZÁR TIBOR

ÚJ KÉRDÉSEK,
MEGVÁLASZOLATLAN
DILEMMÁK AZ
ÉRTELMISÉGGKUTATÁSBAN

33

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

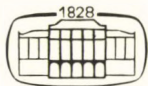
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

HUSZÁR TIBOR

ÚJ KÉRDÉSEK,
MEGVÁLASZOLATLAN
DILEMMÁK AZ
ÉRTELMISÉGGKUTATÁSBAN

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1983. FEBRUÁR 24.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982.
évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és
levelező tagok székhelyfoglalói — önálló kötetben — látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 4042 8

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1985, Huszár Tibor

Printed in Hungary

Több mint egy évtizede, hogy az ELTE Szociológiai Tanszékén az értelmiség kutatásával kapcsolatos első tervek körvonalazódtak. Mennyi volt a naiv feltételezés első vállalkozásainkban, engedjék meg, hogy ez alkalommal erről ugyanúgy ne szóljak, mint e sokirányú tevékenység valószínűsíthetően eredményesnek tekinthető stációiról. Csak jelezni szeretném: kollégáimmal s más intézmények munkatársaival együttműködve előbbre jutottunk a felszabadulás előtti évtizedek értelmiségi típusainak, mozgalmainak kutatásában, a kormányzati, gazdasági, értelmiségi elit jellemzőinek történetiszociológiai igényű rekonstrukciójában. Ezen munkálatokkal párhuzamosan folyt néhány értelmiségi szakma empirikus vizsgálata. A közgazdász- és mérnök-„társadalom” kutatásának befejező munkálatai még előttünk állnak. A rendelkezésre álló adatok alapján mégis megelőlegezhető: nemcsak e professziók életviszonyairól, belső tagolódásáról, tekintélyi rangsorairól lesz átfogóbb képünk, de e vizsgálatok a hazai értelmiségkutatás szellemi—módszertani arzenálját is gazdagítani fogják.

Azt is csak jelezhetem: munkánk legsebezhetőbb pontja, hogy történeti és empirikus vizsgálataink kapcsolódása nem elég szerves.

Sem az előadás jellege, sem a rendelkezésemre álló idő nem teszi lehetővé, hogy e sokévi történeti—empirikus kutatómunka szintetizáló összegezésére vállalkozzam. Figyelembe véve a hazai struktúrakutatásokban jelentkező új törekvéseket, valamint a nemzetközi szociológiai irodalomban fontos szerepet játszó áramlatok „kihívását”, egyetlen problémakörrel kívánok foglalkozni. Közelebbről azzal, hogy *önálló osztálynak tekinthető-e az értelmiség?* Tudatában vagyok annak, hogy e kérdés átfofó igényű. Érvelésem ezért egyes pontokon szükségszerűen tézisszerű lesz. Nem egy hosszabb kutatói periódus lezárására vállalkozom, hanem e szintetizáló munka előkészítésével összefüggésben kísérem meg e kérdéskörrel kapcsolatos, megoldásra váró kérdések hipotetikus igényű körvonalazását.

*

Az utóbbi évtizedekben mind a fejlett kapitalista, mind a szocialista államokban — hogy a legkézenfekvőbb tényekből induljunk ki — felgyorsult a technikai—tudományos haladás; „nagy szervezetekbe” integrálódik az ipar és a mezőgazdaság, újabb és újabb területekre terjed ki az állami igazgatás; a „tudat—ipar” befolyása, növekszik — ha nem is azonos dinamikával — a szolgáltató ágazat jelentősége.

Ha értelmiségnek feltételelesen azt a réteget nevezzük, amely felsőfokú végzettséggel rendelkezik, vagy olyan munkakörben dolgozik, amely objektíve ilyen képzettséget követel, megalapozottnak tűnik az állítás: *menyiségi* növekedésük az elmúlt évtizedekben *minőségi* változásokat eredményezett. Számuk és arányuk a fejlett ipari országokban valóban megsokszorozódott, nem tekinthetők egyszerűen a meghatározó osztályokat kiegészítő marginális csoportoknak. Hogy ezen új, nagy létszámú társadalmi csoport hogyan illeszkedik a társadalmi struktúrába, mennyire homogén, milyen hagyományos vagy új funkciók rajzolják ki szerepkörét, hogy vélt vagy valós kiváltságait milyen mértékben magyarázza az intézményi rendszer hierarchikus tagoltsága, a „tudás” esetleges monopolizálása, hogy továbbá szerepük mennyire *meghatározó* a társadalmi újraelosztás szabályozásában — *valós* problémák. Nem e folyamatok, viszonyrendszerek *léte* ily módon az értelmiségkutatás napjainkban is újrafogalmazódó dilemmája, hanem az: *milyen vonatkozási keretben értelmezhetők?*

Az értelmiség jellemzőit egyes irányzatok a *szellemi munka* attributumaként írják le. Mások az uralmi—hatalmi viszonyokból, a modern ipari termelésből, az államigazgatás szerkezeti jellemzőiből tartják levezethetőnek ezen sajátosságokat; a *bürokráciát*, a *technokráciát*

jelölvén meg az értelmiséget egyneműsítő tényezőként.

Magunk nem tagadjuk, sőt fontos kutatási témának tekintjük az intellektuális tevékenységnek a *tudomány* és a *kultúra* évezredes történelmével összefüggő jellegzetességeit. Azt is ténynek tekintjük, hogy a *szellemi és fizikai munka elkülönülése* a különböző despotikus társadalmakban, a hűbéri—rendi társadalomszerveződésben, valamint a modern osztálytársadalmakban *együttjár a vezető—irányító és a végrehajtó funkciók* elkülönülésével, s egyik feltétele a *hierarchikus* függőségi viszonyok tartósulásának.

A tudomány és a kultúra története ugyanakkor arról tanúskodik, hogy a társadalom szerkezeti változásaival összefüggésben nemcsak a szellemi értékek tartalma és tartománya módosul, de a társadalmi tudat intézményi jellege, belső szerveződése is, s hogy ezzel összefüggésben *változik* a „szellem embereinek” történelmi típusa, azok társadalmi státusa.

A mandarinok, udvari értelmiségiek vagy a modern értelmiségi hivatások képviselőinek pozíció- és szerepváltozásait ily módon a tudati objektivációk immanens fejlődése önmagában nem magyarázza. Ellenkezőleg: ez maga is következmény. Mint ahogy az is csak a mindenkor konkrét történelmi vonatkozások ismeretében válik értelmezhetővé, hogy a különbö-

ző társadalmi alakzatokban *mely társadalmi rétegből — vagy rétegekből — toborzódik az adott társadalom értelmisége; önálló réteggént funkcionál-e, vagy más társadalmi osztályok részeként; milyen nem értelmiségi rétegek töltenek be az adott társadalomban intellektuális funkciókat, mikor válik hivatáscsoportok, szakmák kiváltságává az adott funkciók teljesítése.*

Az értelmiség történetével kapcsolatos kutatások arról tanúskodnak, hogy az értelmiségi mozgalmak különböző irányú törekvéseket fogalmaztak meg, s hogy leegyszerűsítő minden olyan álláspont, amely az „intellektualizmus” és az uralmi—hatalmi viszonyok „szükségyszerű egybehangolódását” konceptuálja. A kérdés, hogy meghatározott értelmiségi típusok, áramlatok mikor és milyen mértékben látták feladatukat a fennálló rend igazolásában, illetve mikor képviselték a tagadás, a lázadás álláspontját, mindig csak a tulajdon történelmi típusainak, a társadalmi ellenőrzés és nyilvánosság *történelmileg változó alakzatainak ismeretében* válaszolható meg. A szociológia feladata ebből következően csak annak konkrét vizsgálata lehet, hogy az értelmiség mely kategóriái *mikor és milyen tényezők* hatására válnak „állagvédőkké”, vagy a *társadalmi kritika* megfogalmazóivá. Milyen *objektív ellentmondások* tükröződnek nézeteikben? Milyen

társadalmi rétegekkel vagy azok mely frakcióival működnek együtt?

*

Egyes szociológiai irányzatok — mint erre korábban utaltunk — korunkban nem a polarizációt, hanem az egyneműsödést tekintik meghatározónak és ezen állításukat a *bürokrácia*, a *technokrácia* növekvő befolyásával hozzák kapcsolatba. Feltételezésük szerint, az erőteljes állami beavatkozás következtében, a központilag szabályozott újraelosztás nyílt vagy rejtett mechanizmusai válnak meghatározó struktúraképző tényezőkké; a termelés és a tulajdonviszonyok jelentősége elmosódik, az *értelmiség strukturális pozícióit* mind a fejlett tőkés, mind a szocialista országokban — a lényeges különbségek ellenére — a *redisztribúciós integrációs séma* működési jellegzetességei magyarázzák.

Az értelmiség új uralkodó osztállyá szerveződésének feltételezett tényét is ezen folyamatokkal vélik bizonyítani. Feltételezésünk szerint ugyanis az egész társadalmat átfogó bürokratikus szervezet felső szintjeinek pozícióit — a bürokratikus struktúrák kúpszerű összeserveződésének velejárójaként — „bürokraták”, „technokraták”, „redisztributorok”: különböző szakmákhoz tartozó „értelmiségi hivatalnokok”

töltik be. Kiváltságaikat a diplomával védett tudás igazolja.

A „bürokrácia”, „technokrácia”, „redisztribúció” hatása — a társadalmi munkamegosztásának a létező szocializmus által sem meghaladott jellegzetességeire visszavezethetően — minden fejlett ipari struktúrával rendelkező országban kimutatható. Az analóg jelenségek azonban nem szüntetik meg az *érdemi* különbségeket: az említett fenomének a *társadalomegész* konkrét jelenvalóságában — az uralkodó tulajdonviszonyokra, a politikai rendszer jellegzetességeire visszavezethetően — más-más módon hatnak.

A szubsztantív és racionális redisztribúció elmélete megújította a szociális antropológiát és a szociológia fogalomtárát is gazdagította. A redisztribúció integrációs sémái azonban nem helyettesítik a *formációelmélet* kategóriáit, mert azok a társadalom szerkezeti jellemzőit az absztrakció magasabb szintjén ragadják meg.

*

A formációelmélet kategóriái nem változatlan entitások. Témánk vonatkozásában e szempontból annak hangsúlyozását tartjuk lényegesnek, hogy a tőkés formációt megelőzően nem artikulálódott a szó modern értelmében vett gazdaság, és nem léteztek tiszta osztályképletek sem. (A feudalizmusban például a gaz-

daságnak nem volt integratív szerepe, nem alakult ki a nemzeti piac, a rendek nem voltak osztályjellegű képződmények.) Marx egyébként csak a kapitalizmust tekintette tiszta osztálytársadalomnak, s azt is posztulálta; amilyen mértékben megteremtődnek a szocialista forradalmakat követően az árufetisizmus meghaladásának objektív feltételei, oly mértékben módosul a gazdaság strukturális pozíciója: az öncéllá vált gazdaság helyett az „ember gazdasága” válik orientáló értékke. E folyamat egyidejűleg az *osztályjellegű különbségek* fokozatos kiküszöbölésével társul.

Mindezt azon kitérők ismeretében is szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, amelyekre a létező szocializmus társadalmi — történelmileg ismert okokból — rákényszerültek. Elméleti igazolásuk nem egyszer társult egy-egy stáció jellemzőinek ontológiai szintre emelésével, és ily módon a szocialista formáció sajátosságaként definiálódik az, ami átmeneti vagy éppen e kényszerű kitérőkkel kapcsolatos.

Továbbá a *társadalmi formáció* és a *társadalmi makrostruktúra* — az érintkezés és a részleges egybeesés ellenére — az elemzés különböző szintjeit reprezentálják, más időegységet fognak át.

A társadalmi—gazdasági formáció kategóriái egy történelmileg kialakult és változó társadalomegész *legáltalánosabb, tartós, lényegi vi-*

szonylatait tükrözik, elvonatkoztatnak minden történelmileg *különös, véletlenszerű* jelenségtől. Ilyen értelemben *A tőke* című műve — ha egy klasszikus megoldást idézünk példaként — a kapitalista formáció analitikus fogalmak segítségével megalkotott modellje.

Az élő történelem természetesen sokkép-
letűbb és bonyolultabb a modellenél. Ez abban az esetben is igaz, ha egy ország vagy térség a fejlődés klasszikus útját járja be. Marx konkrét történelmi—politikai elemzése e vonatkozásban is gazdag példatárral szolgálnak.

A kérdést tovább bonyolítja, hogy a konkrét történelmi alakzatokon belül — különösen a nagy történelmi váltások időszakában — egyidejűleg több formáció elemei rétegződhetnek egymásra. A politikai erőviszonyokon is múlik, hogy ez az egyidejű létezés mennyire tartós, hogy a harc vagy a kompromisszum elemei válnak jellemzővé; más szóval, hogy a társadalom szerkezetét meghatározó tulajdonviszonyok, intézményi formák, illetve az uralkodó társadalmi rendek, osztályok, rétegek milyen mértékben hasonulnak a megőrződött régi, illetve saját keretein belül kialakuló új formáció elemeihez, vagy (és) azokat alakítják át saját képmásukra.

Az újabb társadalomtörténeti kutatások azt tanúsítják, hogy a klasszikus fejlődési utat bejárt nyugat-európai országok története e

szempontból bonyolultabb, mint azt korábban feltételezték, nem szólva Európa más térségeiről, illetve a többi földrésről.

A *társadalmi struktúra* a társadalomegészben *itt és most* intézményesült viszonyok hálózata. Az „*itt*” a modern társadalmakban a *nemzeti* vagy *soknemzetiségű* állam keretein belül *elkülönült* társadalomegészre utal; a „*most*” a pontos *időmetszetre*; a múlt rekonstruálása esetén is egy meghatározott időintervallumot jelöl.

A szociológiai elemzés tárgyául szolgáló makrostruktúra ily módon térbelileg is körülhatárolt. E nemzeti társadalmak ugyanakkor ezer szállal kötődnek korunkban a világgazdasághoz, részei a nemzetközi munkamegosztásnak: sajátos történelmi adottságaiknak megfelelően belső viszonyaikban is reprodukálják a társadalmi fejlődés *általános* tendenciáit. E társadalmak makrostrukturális elemzésében ezért nem nélkülözhetők a formációelméleti összefüggések. Mindez azt is jelenti, hogy a nemzetközi politikai és ideológiai viszonyrendszerek nemcsak az adott társadalom létezésének külső erőterei: a nemzeti kultúrák az egyetemes emberi kultúra részeként fejlődnek: tudományos fejlettségük a nemzetközi trendek és értékek koordinátaiban mérhető.

Arra a kérdésre választ keresve tehát, hogy a magyar értelmiség strukturális pozíciót milyen

hatások alakítják, egyidejűleg kell szem előtt tartanunk a létező szocializmus társadalmainak közös fejlődési jellegzetességeit, illetve a kultúra, a tudomány, a technika egyetemes fejlődésének meghatározó trendjeit. Mindezen viszonylatok konkrét vonatkozási kerete azonban a mai magyar társadalom makrostruktúrája: minden külső hatást e belső viszonylatok közvetítenek, transzformálnak.

*

A földreform, a kapitalista vállalatok és hitelintézetek kisajátítása az értelmiség strukturális pozícióit is módosította: kasztjellegű elkülönültségének tényét vagy (és) látszatát tartósító „úri”, „polgári” előjogait megkérdőjelezte a történelem. Az ún. értelmiségi—vállalkozói réteg betagolódott az új társadalom munkaszervezetébe; az alkalmazotti értelmiségiek társadalmi minősítésében is a *dolgozó* osztályokhoz való tartozás vált meghatározó, minősítő jeggyé.

A termelőeszközök államosítása a szocialista átalakulás első évtizedeiben Magyarországon a direkt tervutasításos rendszer bevezetésével, erőteljes központosítással társult. A politikai rendszert — tegyük hozzá; a hidegháború viszonyai között — sajátos pánpolitizmus jellemezte. A kettős tagolású osztályszerkezeten alapuló formációmodell a kialakult új szocioló-

giai realitások elméleti tükörképe és szellemi igazolása volt. A munkásosztály, valamint a parasztság osztályként korántsen jellemezhető halmaza mellett e modellben — e tény közismert és ezerszer elismételt — az értelmiségnek csak járulékos szerepe jutott.

Kevésbé közismertek, sőt sok vonatkozásban feltáratlanok azok a konkrét történelmi viszonylatok, amelyek a hagyományos értelmiség különböző csoportjainak és az új értelmiség toborzásának, e két kategória „elegyedésének” folyamatát alakították. Az újabb kutatási eredmények alapján ugyanis valószínűsíthető, hogy e folyamatok sok vonatkozásban másképp alakultak, mint azt a korabeli dokumentumok előlegezték s az ezek nyomvonalában mozgó első összegeзések utólagosan regisztrálták.

Egyetlen példát idézünk állításunk szemléltetése érdekében. A felszabadulást követő első években minden demokratikus párt — legkövetkezetesebben az MKP és az SZDP — követelte a régi köztisztviselői kar radikális megújítását. A „B”-listák, igazolási eljárások, az új munkás- és parasztszármazású közhivatalnokok munkábalépése eredményeként úgy tetszhetett: e követelés megvalósult. Jakab Miklós, Kovács M. Mária, Balogh Sándor publikációi ugyanakkor azt tanúsítják, hogy a régi köztisztviselői kar számottevő csoportjai

őrizték meg pozícióikat a szocialista közigazgatás intézményeiben. (1949-ben a felszabadulás előtt is köztisztviselőként tevékenykedők több mint 46%-a volt MDP-tag, míg az 1945—49 közötti közhivatalt vállalók több mint 44%-a, az 1949-ben hivatalba lépők közel 44%-a volt párttag.)

E tények is jelzik: elodázhatatlan feladat e korszak történéseinek tényszerű kutatása, a rendelkezésre álló forrásanyagok hozzáférhetőségének biztosítása. S nem kevésbé időszerű a funkcionális összefüggések újragondolása. Így annak a folyamatnak rekonstrukciója, amely mozzanataként a közigazgatás demokratizálásával kapcsolatos követelések módosultak, s változott — kimondva—kimondatlanul — a köztisztviselői kar megítélése. Hogy ti. milyen motívumok indokolták a korábban negatívan jellemzett köztisztviselői rétegek jelentős csoportjainak megtartását, politikai akceptálását? Őszinte metamorfózisuk? Feltétlen — vagy annak tetsző — politikai lojalitásuk? *Tárgyi* szaktudásuk nélkülözhetlenségének felismerése? Vagy (és) jártasságuk az „*uralmi* szakszerűségben”, a hadigazdaság irányításában; más szóval annak felismerése, hogy tapasztalataik jól hasznosíthatók a direkt tervutasításos rendszer kiépítésében, a begyűjtési rendszer működtetésében?

E kérdésekre csak megfelelő forrásanyagok ismeretében válaszolhatunk hitelesen. Ám e kérdések is jelzik: a szocialista formáció születésének első évtizedeiben a gazdasági és politikai rendszer működésének történelmileg meghatározott jellegzetességei az értelmiség strukturális pozíciójának változását is alakítólag befolyásolták, s hogy konkrét történelmi közegben az értelmiség átalakulása bonyolultabb és ellentmondásosabb volt, mint azt korábban feltételeztük.

Az MSZMP megalakulását követően lényegesen módosultak a szocialista fejlődés feltételei. A mezőgazdaság szocialista átszervezése utat nyitott egy új agrárpolitika kibontakozásához, a direkt tervutasításos rendszert felváltotta a népgazdasági folyamatok szabályozásának új mechanizmusa. Növekedett — ha nem is kielégítő mértékben — a vállalatok önállósága; a szocialista tervgazdaság keretei között nagyobb szerepet kaptak a piaci automatizmusok. Az iparosodás, a városiasodás — egészen a legutolsó évekig — az életszínvonal folyamatos emelkedésével társult. Az ún. második gazdaság törvényes keretek között engedélyezett működtetése nemcsak a vállalkozói kedvet élénkítette, de a jövedelmek másodlagos újraelosztását is ellenőrizhetőbbé tette.

A politika intézményrendszere is tagoltabbá vált. A nyilvánvaló érintkezési pontok ellenére a

hatalmi, illetve szakmai—technikai munkamegosztás lényeges pontokon elkülönült, a decentralizálás eredményeként a gazdasági, területi szervezetek érdekérvényesítési lehetőségei tovább erősödtek. Igaz, a hierarchikus függőségi viszonyok dominanciája napjainkban is a politikai rendszer fontos jellemzője, de intézményesült a szocialista törvényesség, erősödött a társadalmi—érdekvédelmi szervezetek ellenőrző szerepe. Gyakorlattá vált a fontos állami döntések előkészítő szakaszában az alternatív megoldások nyilvános vitája, a szakértői vélemények figyelembevétele. Több pólusúvá vált a nyilvánosság intézményrendszere, és jelentősen módosult a társadalom műveltségi színvonala.

Ha e változás dinamikája — a felhalmozott ellentmondások, a recesszió tüneteinek ismeretében — nem is tekinthető kielégítőnek, kisugárzása a társadalom minden szférájában érzékelhető.

A nyolcvanas évek kezdetén ily módon új realitások alakultak ki, amelyek a társadalom belső tagolódását is érdemben módosították, sőt — mint azt a Társadalomtudományi Intézet által integrált kutatások valószínűsítik — maguk a rétegeképző mechanizmusok is módosultak.

E nagy horderejű és szűkebb témánk megválaszolása szempontjából is centrális jelen-

tőségű tétel bizonyítása különösen igényli a történelmi és jelen idejű kutatások magasabb szintű általánosítását. Az ugyanis, hogy a fordulat évét követő történelmi időszak világosan elkülöníthető szakaszokra osztható, a gazdaság- és a politikatörténet eredményeinek ismeretében történelmi közhely.

Kérdés azonban, hogy az osztály- és rétegszerkezet módosulásának időhatárai azonosak-e a történelmi periodizáció korszakaival. Továbbá: kérdés az is, hogy léteznek-e, s ha igen, milyen erősek e határokat átmetsző — a tulajdonviszonyra és a politikai rendszer viszonylag konstans jellemzőire visszavezethető — azonos vagy rokon szerkezeti elemek, struktúráképző hatások. Társadalmunk ugyanis a világtörténelem nagy mozgásait tekintve — fejlődésünk jelen fokán — *nem befejezett*, a korszakhatárok e tényre visszavezethetően is sok viszonylagos elemet foglalnak magukban. Ezen összefüggések pontosabb feltérképezése érdekében lényeges annak a nem kellően elemzett feltételezésnek sokoldalú vizsgálata, melynek érdekében — ha más objektív tartalommal is, mint a felszabadulás előtti évtizedekben — a mai magyar társadalomban is rekonstruálhatók a *többszörösen összetett szerkezet* jellemzői.

*

A „többszörösen összetett szerkezet” megjelölés a dualizmus évtizedeiben azt a tényt is dokumentálta, hogy miközben a gazdaságban uralkodóvá váltak a kapitalista áru- és pénzviszonyok, a „társadalomtestben” egyidejűleg volt jelen a *rendi—feudális* eredetű rétegek és intézmények összefüggő tömbje, valamint a *tőkés* osztályok és intézmények. Mint köztudott, az ún. úri és polgári értelmiség elkülönültségét mindenekelőtt ez az objektív tény magyarázta.

A két világháború közötti évtizedekben a választóvonalak egyes kategóriák között részlegesen elmosódtak, a termelési és tulajdonviszony által meghatározott osztályhelyzet, valamint az eredettel, neveléssel, műveltséggel összefüggő örökölt vagy szerzett „relatív pozíció” kettőssége azonban kimutatható.

A mai magyar társadalomban e megjelölés azért fejez ki *minőségileg* más tartalmat, mert összefüggő tömbjei a feudális—tőkés formációnak az új társadalomban nem öröztek meg. A státusz és pozíció kettőssége azonban — ha más jelentéssel is — jelen van.

A szerkezet összetettségének vizsgálata legalább három értelemben tűnik fontosnak. Egyrészt, jóllehet a földreform, a szövetkezetesítés, a tőketulajdon kisajátítása megszüntették a rendi, illetve a tőkés osztályképződés objektív alapjait, számos lenyomatuk — az új viszonyok között módosul-

tan — megőrződött. A *falu és a város közötti lényeges különbségek, meghatározott etnikai jellemzőkkel* kapcsolatos *egyenlőtlenségek* például oly módon objektiválódtak a településszerkezetben, életmódban magatartási mintákban, hogy érdemi megszüntetésük akkor is további évtizedeket igényelne, ha napjaink ellentmondásai azokat részlegesen nem termelnék újra. A szellemi és különösen a meghatározott fizikai tevékenységek eltérő adottságaiban, előítéletes megítélésében is — a lényeges, minőségi jellegűnek tekinthető változások ellenére — e rekvizitumok érhetők tetten.

Másodszor: a szocialista átalakulás első időszakában lebontódtak a tegnapi osztályantagonizmusok, új tulajdonviszonyok konstituálódtak. Ezek talaján — éles, sőt mesterségesen felfokozott osztályharc feltételei között — felerősödtek a tegnapi dolgozó osztályok, rétegek *osztályjellemzői*. A legmarkánsabban ez a folyamat a munkásosztály helyzetének és társadalmi minősítésének változásában dokumentálódott. E változásokkal összefüggésben — a kialakuló új társadalmi munkaszervezet jellegzetességeit tükrözve — működésbe léptek új réteggépző mechanizmusok, amelyek hatása az új viszonyok kifejlődésével erősödött. A marxista társadalomtudományok — részben ideologikus indítékokból — kezdetben csak az első összefüggésrendszert racionalizálták, a

szocializmus adekvát struktúrájaként jellemezve a kettősosztatú (dichotom) osztálymodellt. Az új csoportképző tényezők hatása az új feltételek között oly erőteljes, hogy e modell meghaladottsága napjainkban tudományos közhely, mint ahogy — e tényről nem elválaszthatóan — az is evidenciának tekinthető, hogy a létező szocializmus társadalmi—gazdasági viszonyait alapvetően meghatározó tulajdonviszonyok *önmagukban* a társadalom mai belső tagolódását nem magyarázzák.

Az elmondottakból nem következik, hogy az osztálykötődések és osztályeredetű különbségek elvesztették érvényességüket. Ellenkezőleg. E viszonylatok — a létező szocializmus struktúrájának — ideológiai és politikai mozgások által is kondicionált és azokra egyidejűleg visszaható — dinamikus összetevői. Jelentőségüket betagolódásuk a nemzetközi osztályharc és szolidaritás dimenziórendszerébe — nyilvánvalóan megsokszorozza.

Az osztálykereteket a rétegződés új dimenziói elfedhetik: az érdekvonatkozások a felszínen nem mindig láthatóak. Drámai módon érzékelhetővé válnak azonban, ha tartósan vagy drasztikusan megsértik azokat. A közelmúlt történelme e vonatkozásban is megszívlelendő tanulságokat kínál.

Hogy az osztályeredetű különbségek rétegképző tényezőkként hogyan funkcionál-

nak, hogy a társadalmi előnyök vagy hátrányok allokációjában milyen szerepet játszanak, arról kevés összefüggő információval rendelkezünk. Az értelmiség szocializációjával kapcsolatos részleges ismereteink azonban sejtetik a mechanizmusok erősségét.

Az oktatásszociológusok jóvoltából gazdagon dokumentált, hogy az átörökölt előnyös, illetve hátrányos helyzet milyen mértékben befolyásolja a továbbtanulási esélyeket. Kévsébé köztudott — Bánlaky Pál, Kérész Gyuláné, Solymosi Zsuzsa 1973-ban lefolytatott orvosvizsgálata dokumentálta először e jelenséget —, hogy minden intézményi elhatározástól függetlenül, sőt annak ellenére, milyen erősséggel befolyásolták az első generációs értelmiségiek szakmai érvényesülését az ún. *másodlagos szelekciós mechanizmusok*, miközben — más induló pozíció esetén — a *konvertálható előnyök tartományai* is körülhatárolódnak.

Az MTA Szociológiai Kutató Intézete vegyész mérnökök körében 1978-ban lefolytatott vizsgálata rokon tendenciákra utalt. A kutatás egyrészt újól megállapította a kutatóintézetek és vállalatok közötti tekintélyi rangsort, másrészt az erős összefüggést a származás és a diploma megszerzése utáni munkahelyi életút között. („Az a tény — írja Tóth Olga a vizsgálat eredményeit ismertető publikációjában —, hogy a vezető és értelmiségi családból

származók aránya az intézeti mintában kétszerese a vállalaténak és hogy ezzel párhuzamosan a munkásszármazásúak a vállalati mintában érnek el kétszeres arányt, világosan mutatja az eltérő lehetőségeket az egyes származási csoportok számára.”)

Solymosi Zsuzsa és Székelyi Mária vizsgálta — ők az 1953-ban, és 1973-ban végzett mérnökdiplomások életútjának rekonstrukciójára vállalkoztak — remélhetőleg tovább árnyalja ezt a képet. A vonalak ugyanis, amelyek a tradicionális értelmiségi vagy az ötvenes években „ikszesnek” minősülő családok esetében meghúzhatók, ugyanúgy nem egyenesek, mint ahogy a most második vagy harmadik generációs fizikaiak pályáját is — a társadalmi hierarchiában való elhelyezkedésüktől függően — feltételezhetően eltérő módon befolyásolták az erőltetett iparosítás, a kezdődő konszolidáció, a hatvanas, illetve nyolcvanas évek realitásai.

E folyamatok tanulmányozása tehát változatlanul időszerű. Ugyanakkor az új kutatási eredmények ismeretében egyetérthetünk Kovács Ferencel: a nyolcvanas évek magyar társadalmában *pusztán osztályismérvek alapján egyetlen társadalmi makrocsoport sem különíthető el*. Minden olyan elmélet, amely akár az értelmiség vagy más társadalmi réteg vonatkozásában a tiszta osztályképletek kiala-

kulását tartja meghatározónak, éppen az új és egyre inkább dominánssá váló *csoportképző mechanizmusok hatását* hagyja figyelmen kívül, amelyek nemcsak a hagyományos osztálykerekben *belül* indítanak új rétegződési folyamatokat, de azokat részben át is metszik.

Ezek értelmezése szempontjából egyaránt — ha nem is egyforma mértékben — jelentős a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt pozíció, a jövedelmi viszonyok, az uralmi—hatalmi hierarchiában elfoglalt hely, az iskolázottsági szint, a különböző vállalkozási formákban való részvétel, a másodállások, a háztáji és kisegítő gazdaságok, az életmód és az értékrend új komponenseinek a tanulmányozása.

Nem feladatom — és lehetőségeimet is meghaladja —, hogy felvázoljam a mai magyar társadalom strukturális modelljét, gazdasági és csoportszerkezetét: az értelmiség feltételezett egyneműsödésének, szétterjedésének, belső tagolódásának összefüggésében kívántam csak e dinamikus struktúrákép néhány jellemzőjét körvonalazni.

Az új kutatási eredmények számottevőek, jóllehet nem kevés a vitakérdés az idézett változások értelmezésében. A rendkívül gazdag empirikus információ feldolgozása is részben befejezetlen. Az ismert és dokumentált trendek ismeretében mégis nehezen igazolható az az álláspont, amely szerint a létező szocializmus

„leírható egy dichotom osztályszerkezettel, amelyben a tőkés—proletárosztályok dichotómiáját a redisztributori pozíció körül szerveződő értelmiségi osztály és az újraelosztás jogától megfosztott munkásosztály dichotómiája váltja fel”.

A hierarchikus tagolódás tényét nem vitatjuk. Nem becsüljük alá a társadalmi helyzetváltoztatásban időlegesen vagy tartósan kialakuló zárványok jelentőségét. Mégis az utóbbi évtizedek fentebb vázolt meghatározó tendenciáit figyelembe véve — úgy véljük —, társadalmunkat sokkal inkább jellemzi a rétegek és osztályok egymásra torlódása, a laterális mozgások felerősödése, mint a sarkpontok körüli elkülönülés és az uralmi—hatalmi viszonyok belső szerveződése is bonyolultabb, mint azt az idézett modell sugalmazza.

A több irányú és sokszor egymást keresztező hatások eredményeképpen ugyanis társadalmunkban a társadalmi makrocsoportokat nem a csoportismérvek egyneműsége, hanem sokkal inkább a *státusz-inkonzisztencia* jellemzi, vagyis a jövedelem, a képzettség, a hatalmi hierarchiában vállalt szerep közötti összhang hiánya, nem is szólva az értékrend aszimmetriáiról. E tény különösen akkor válik markánsan érzékelhetővé, ha az életpályákat, annak szakaszait, a helyzetváltoztatások mellékhatásait is vizsgáljuk. A réteghatárok viszonylagossága

természetesen nem jelenti azok teljes elmosódását vagy azt, hogy egyidejűleg nem hatnak ellentétes, e határok merevítés irányába ható tendenciák.

A felvázolt képből — úgy vélem — kitetszik, hogy a létező szocializmus dichotóm modelljének új változatát — ha más okokra visszavezethetően is — nem kevésbé tartom vitathatónak, mint a korábbi variánsokat.

A rendelkezésre álló tények alapján egyébként az a tétel sem igazolható, amely szerint az értelmiség *uralmi aspirációkkal* rendelkező *egységes* osztállyá vált; ellenkezőleg: vizsgálataink tanúsága szerint — maradvány egyelőre a bevezetőben idézett meghatározásnál — *e réteg belülről is erősen tagolt, határvonalai több irányban elmosódtak*, számos csoportját jellemzi a már említett *státuszinkonzisztencia*.

Természetesen hatnak e társadalmi réteg különböző kategóriáit rokonító, összetartozásukat erősítő tendenciák; a diploma s tágabban a tudás társadalmi megbecsültségének igénye, az értelmiségi szerephagyományok vonzása valóságos érdekeket és ideológiai-értékrendbeli preferenciákat tükröznek. Ezeket azonban átmetszik az ágazatokon, település- és intézménytípusokon *belüli*, vagy azok *közötti* másfajta vertikális és horizontális kapcsolatok. A kohászatban, textiliparban vagy a mezőgaz-

daság szövetkezeti szektorában dolgozó diplomások érdekviszonyaiban az ágazati—területi kapcsolódások meghatározóbbak lehetnek; a bírók és a vállalati jogászok, az ügyészek és a tsz-jogászok társadalmi beágyazottsága — a vizsgálatok tanúsága szerint — értékszemplétük szempontjából meghatározóbb, mint szakképzettségük.

Az értelmiséget *eszmei—világnézeti kötődések* is tagolják. E szempontból ismereteink korlátozottak és egyoldalúak, s nem csak a nagy „ideológiák” vonatkozásában. Még mindig nem ismertük fel kellő mélységben — s ha igen, nem vontuk le e tényből a megfelelő következtetést —, hogy az értelmiségi munka természetéből következően a társadalmi folyamatok, az érdekviszonyok *racionalizálásának* igénye e rétegben — a lényeges különbségek ellenére — hatványozottabb.

Nem kevésbé fontos a *nemzedéki tagolódás* pontosabb számbavétele. S e vonatkozásban egyformán jelentősek az életmódbeli, jövedelmi különbségek és az időtényezővel összefüggő „élményhalmazok”, eltérő érzékenységek, diszpozíciók.

A korosztályok természetesen maguk is belülről rétegzettek. Ez szociológiai közhely. Mégsem elégedhetünk meg e tény egyszerű ismétlésével. Az elmúlt harminc évben oly mértékben gyorsult fel a történelmi mozgás,

olyan élesek voltak a törések, hogy a korcsoportokat *rokonító* specifikus „*gondolkodás- és átélésmód*” — különösen a fiatalabb nemzedékeknel — a világnézeti és szociális különbségek ellenére — is érzékelhető. Úgy is fogalmazhatnánk: *másságukban* is kimutathatók az *azonosság* jelei. Egész korcsoportok másfajta értékérzékenysége nyilvánvalóan *nem* tekinthető devianciának: a különbségeket és azonosságokat egyaránt gondosan elemző történeti—szociológiai vizsgálatok időszerűségét ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni.

*

A tudás különböző típusait tartja nyilván a tudomány. Hiátusa értelmiségkutatásunknak, hogy az értelmiségi tevékenységgel összefüggésben e tudástípusokat nem vizsgáltuk, mint ahogy az értelmiség belső rétegződésének tudásszociológiai vonatkozásait sem elemeztük kellő mélységben. Az értelmiségi *szakemberi* és *vezetői* szerepek körülhatárolása szempontjából a *tudományos*, a *politikai—ideológiai* és a hivatalnoki *szaktudás* ismérveinek és funkcionális jellemzőinek pontosabb ismerete különösen jelentős.

E kérdéskörrel kapcsolatban egyetlen problémát szeretnék érinteni. Közelebbről azt, hogy a döntési folyamatok előkészítésében részt vevő tudósok, gyakorlati szakemberek munká-

ja — akár tanácsadóként, akár munkatársként vesznek részt az üzemi technostruktúra, meghatározott intézmény, miniszteriális szerv munkájában — *funkcionálisan* csak akkor lehet hatékony, ha *saját* szakterületük immanens logikáját — nem hagyva figyelmen kívül a döntést kondicionáló pénzügyi, műszaki adottságokat — megalkuvás nélkül képviselik. A technikai—műszaki szakember esetében — lett légyen szó eseti vagy konceptuális döntésekről — ez azt is jelenti, hogy csak az általa érvényesnek tartott paradigmáknak megfelelően, algoritmusokban, modellekben, műszaki paraméterekben gondolkodva képes saját szakkompetenciáját képviselni; hogy a közgazda a gazdaság immanens logikájának megfelelően modellálja a maga elképzeléseit stb. Szaktevékenységének *ez* a vonatkozása tudása folyamatos karbantartását nem kevésbé igényli, mint a jellemességet és a következetességet.

Természetesen e logikák *nem* szociológiailag légyeres térben érvényesülnek: *érdekek által motivált* elképzeléseket igazolnak vagy érvénytelenítenek. Az érdekviszonyok pedig nemcsak az ágazatokat vagy más metszetben: a döntési szinteket különítik el, de átszövik az intézményi struktúrát és elválaszthatatlanok a szakmai pozíciókért folytatott versenytől is. Ebben az összefüggésben a *szakértői* és *vezetői*

vagy — meghatározott rendelkezési joggal rendelkező — *alkalmazotti* szerepkör óhatatlanul összefonódik. Császi Lajos, a *Pszichoszomatikus orvoslás* című tanulmányában jól érzékelteti, hogy a „nagy egészségügyi szervezetekben” az orvosok tevékenységében hogyan fonódik össze az alkalmazotti, bürokrata- és a szakemberi attitűd. Ezek szétválasztása természetesen csak *elméletileg*—*analitikusan* lehetséges. Ő — Peter Blau nyomán — ezt a következő négy kritérium alapján kísérli meg:

1. A szakember kliensei jólétét és érdekeit képviseli, míg az alkalmazott (a bürokrata) elsősorban szervezeti érdekeket.

2. A szakember tekintélye elismert szak tudásán alapul, míg az alkalmazotté pozíciójától függ.

3. A szakember döntéseit bensővé tett értékek irányítják, az alkalmazott arra törekszik, hogy állásfoglalása megegyezzen felettese utasításaival.

4. A szakember a tudományos közvélemény ítéletét tartja munkája szempontjából irányt adónak, az alkalmazott felettesére figyel.

A „szakmai tudás” burkoltan maga is érdekviszony, vagy legalábbis azzá válhat. Az egészségügy intézményeiben jól példázza ezt az a tény, hogy a szakmai érvényesülést milyen erőteljesen befolyásolja a tudományos összeköttetés, a „családi klánok” informális

szervezete. S bonyolítja a helyzetet az a körülmény is, hogy a tudás objektív minősége — abból következően, hogy a gyógyítás teljesítménye és színvonala maga is számos tényező függvénye — nehezen ítélné meg „érdekmentesen” egy komplex szervezetben. A tét ugyanis a kutatói jogosítványok megszerzése.

Ily módon „nemcsak a bürokrata és szakértő között áll fenn ellentét, de a szakértői munkán belül is”. Ezen tendenciák — megváltoztatva a megváltoztatandót — *más* értelmiségi szakmákban is jelen vannak, jóllehet nem kellően kutatottak.

A tudományos—kutatási szféra frakcionáltságát a tudományszociológia gazdagon dokumentálta. A természet- és műszaki tudományokban az új kutatási eredmények, a technológia robbanásszerű fejlődése oly módon kérdőjelezi meg a további megoldások érvényességét, hogy a tegnap még bizonyosságnak tekintett paradigmák válnak érvénytelené. Ez is konfliktusok forrása. Továbbá a műszaki—természettudományi szakértői tevékenységnek is van *nyílt vagy rejtett ideológiai vonzata*, nem szólva a társadalomtudományi expertek által javasolt döntési alternatívákról. Példaként utalok a humán ökológia értékszem pontjaira, vagy — közgazdászvizsgálatunk, reméljük, ezt pontosabban dokumentálja — a

gazdasági reform különböző változatainak értéktartományára.

Az említett jellemzők hipotetikus vázlatából — amelyek további részletező kutatása értelmiségszociológiánk fontos feladata — remélem, kitetszett: nem azt vitatom, hogy a szakértői pozíció társadalmunkban nem társulhat vagy társul „szakértői hatalommal”, hanem azt, hogy a „szaktudás” nem csak vagy *elsődlegesen nem a „hatalomra való jog legitimációjának eszköze”*. Ez a tendencia is felismerhető és kapcsolatos meghatározott strukturális sajátosságokkal — ezekre még visszatérünk —, azonban nem kizárólagos, egyedül meghatározó.

Kizárólagosságukkal kapcsolatos állítások — függetlenül a szerzők szándékától — indokolatlan értelmiségellenes sztereotípiákat erősítenek, s egyidejűleg elhomályosítják azokat az értékvonatkozásokat, amelyek — szakmától és képzettségi szintektől függetlenül — a sajátlagosan *értelmiségi szerepmagatartás* jellemzői. Meghatározott *értékkritériumokat* normának tekintve ugyanis az *értelmiségi attitűd* csak akkor érvényesül, ha — függetlenül a politikai —hatalmi erőviszonyoktól, a stabilitás, az egyensúly *politikailag* igazolható szükségleteitől — a szakember, a gondolkodó a kritikus pontokon is áthágva elemzi a megoldási lehetőségeket. Más szóval, ha kész arra, hogy

problémává alakítsa a meghaladott bizonyosságokat. Az absztrakció meghatározott szintje, az érdekvonatkozások többvariációs végiggondolása — hangsúlyozom: ideáltipikusan — ugyancsak e szerepkör tartozékai. Mindez egyidejűleg feltételezi az elvszerűséget és a gondolkodói szuverenitást, a marxista értelmiségi esetében a szocialista eszmény, a közösség iránti elkötelezettséget, valamint a kísérletezés és a gondolkodás szabadságát.

E szempontból sem közömbösek a munkatevékenység minőségi jellemzői, közelebbről az, hogy *alkotó, reprodukív, közvetítő* vagy *alkalmazó* mozzanatok a dominálóak-e az adott értelmiségi szakember munkájában.

Valljuk meg, a *minőségi jellemzők* szerinti rangsorolással kapcsolatos dilemmák érdemben megoldatlanok, és csak valószínűsíthető: a permanens technológiai változások hatására a hivatásokat és intézményeket elkülönítő választóvonalak viszonylagosabbá váltak, és hogy ezzel összefüggésben e jellemzők — igaz, más-más mélységben, megoszlásban, hatásfokkal — minden értelmiségi tevékenységben potenciálisan jelen lehetnek és el is színtelenedhetnek. Bizonyos, hogy e vonatkozásban *nem* a diploma vagy a diploma típusa, hanem a *tényleges* tudás a meghatározó.

És e ponton megkísérlem röviden indokolni, miért nem társítom feltétlenül felsőfokú

végzettséggel, s miért kapcsolom *értékismérvek*hez az értelmiségi szerep, magatartás feltételezett minőségi jellemzőit.

Terjedelmi okokból nem érintem a képzettség tudásfedezetével kapcsolatos kérdéseket, jóllehet azok szervesen összefüggnek az említett dilemmával. Csak jelzem: fontos kutatandó kérdésnek tartom a főiskolai rendszer extenzív kiterjesztésének következményeit, a beszűkült profil velejáróit, a diplomások túltermelésének vélt vagy valós tüneteit. Előadásomban csak arra a kellően nem tanulmányozott tényre kívánom felhívni újólaga a figyelmet, hogy századunkban Ady Endrétől Veres Péterig, József Attilától Kosztolányi Dezsőig, vagy a hetvenes—nyolcvanas évek realitásait figyelembe véve Csoóri Sándortól Lázár Istvánig, Gyurkó Lászlótól Gáll Istvánig, az irodalmunkon kívüli területről választva a példákat, a nádudvari Szabó Istvántól, Kovács András filmje alapján „nehéz emberként” számon tartott feltalálói, számos olyan kiváló személyiséget ismerünk, aki *értelmiségi szerepet tölt be*, nem rendelkezvén egyetemi diplomával; miközben számos diplomásnak — az az állítás is bizonyításra vár — nincsenek is ilyen aspirációi.

Ezért tartom csak meghatározott összefüggésben elfogadhatónak az értelmiség azon meghatározását, amely diploma, illetve a felsőfokú végzettséget igénylő munkakör sze-

rint határolja körül az értelmiség *társadalmi csoportját*. Társadalomstatistikai és makroszociológiai vizsgálatokban metodikai megfontolásokból bizonyosan hosszú ideig nem helyettesíthetők e mutatók. Ugyanakkor nem mondhatunk le egy olyan kutatási hipotézis kidolgozásáról, amely a képzettségen túl a munkatevékenységhez szükséges tudás *bonyolultságát*, a tevékenység *minőségi jellemzőit*, valamint a produktumot is figyelembe veszi.

Tudatában vagyok annak, hogy e jellemzők nehezen meghatározhatók és mérhetők, mégis úgy vélem, hogy több tudományterület összefogása esetén legalábbis megkezdhetők az ilyen jellegű kutatások.

Meg kell kísérelnünk e vizsgálatok összekapcsolását a társadalom kulturális rétegződésének módszeres vizsgálatával. E vonatkozásban sincsenek illúzióink. Bizonyosan igaz Hauser Arnold azon tétele, mely szerint, „a műveltségi réteg-kategória nyilvánvalóan nem a társadalmi tagolódás legalapvetőbb vagy legdöntőbb formája”, s hogy ebből következően „az a szociológia, mely az egyes csoportok között fennálló műveltségi különbségekre akarna építeni, csupán a társadalmiság felszínén mozogná”. E vizsgálatok mégis hasznosak, sőt nélkülözhetetlenek, különösen, ha sikerül az egyes társadalmi osztályokon, rétegeken, így az értelmiségen *belül* is elkülönítenünk a reflexi-

vitással, ítélőképességgel, ízléssel, erkölcsi érzékenységgel, politikai ítélőképességgel összefüggő, valószínűsíthetően igen heterogén műveltségi csoportokat.

Ugyanakkor nem kevésbé fontos a réteghatárokat *átmetsző* viszonylatok vizsgálata. Ugyanis feltételezzük, hogy az intézményesen elsajátított tudásanyag kiterjedtsége és az intelligenciafok között — jóllehet kölcsönhatásuk nem vitatható — *nincs* közvetlen megfelelés.

Korunkban a szakmai műveltség az általános műveltség fontos eleme. Úgy véljük, nem alap nélküli az az állítás, hogy az ember oly mértékben művelt, amilyen mértékben képes érzékelni és tudatosítani az életben elfoglalt helyét, vagyis ahogy — a maga szintjén — megéli a társadalom egészének perspektíváit, úgy képes cselekvően jelentést kölcsönözni a törekvéseknek. Ezen értékkritériumok szerint vizsgálva a társadalom kulturális rétegzettségét, bizonyos, hogy a szakértelmiség és az intelligencia tartalmilag és terjedelmileg nem azonos fogalmak, vagy másképp fogalmazva: hogy nem kis számban találhatók jelentős ismeretanyaggal rendelkező, egyoldalúan művelt diplomás rétegek s finom intellektusú, de értelmiségi funkciókkal nem rendelkező munkások stb.

A műveltséget ily módon nem azonosítjuk az ún. magaskultúrával, s a kulturális rétegeket a

Bourdieu által szellemesen jellemzett kulturális legitimitás fokozataival. Azt az állítást azonban vitatandónak tartjuk, hogy „az egyetemes érvényességre igényt formáló legitimitás szférája”, vagyis az amelyet a felsőfokú képzés szavatol, azonos az értelmiségi kultúrával. Megítélésünk szerint — zárójelben hagyva egyelőre a direkt ideológiai vonatkozásokat — többféle értelmiségi kultúra van: a létező szocializmus viszonyai között az értelmiség ebben a vonatkozásban sem homogén. E különböző kulturális minták szerint szerveződő értelmiségi szubkultúrák empirikus vizsgálata azért is szükséges, hogy pontosabban lássuk, milyen mértékben élnek tovább vagy termelődnek újra az ún. értelmiségi szalonkultúra elemei, illetve mely rétegekben lokalizálhatók annak ismérvei: az értelmes disputát helyettesítő társasági csevely, a gondolkodva olvasást pótló felületes olvasmányélmény, az életjelenségek reflexív megélését helyettesítő okoskodás, a divatműveltség dekórumainak „szorgalmas felhalmozása”.

Az értelmiségi csoportok *értékkritériumok* szerinti vizsgálatát természetesen nem szakíthatjuk el az *értelmiségi lét* társadalmi kondícióitól. S a szociális halmaz köztudottan e vonatkozásban sem egynemű. A magas jövedelmű, raffináltan berendezett lakással, örökölt értékes könyvtárral, lemezgyűjteménnyel ren-

delkező diplomás ugyanúgy a maga habitusának alakítója, mint aki — „kiváltságot biztosító diplomával” a zsebében — a nullpontról indul. Az eredeti gondolatot a poklok megjárása is kicsiholhatja, a módszeres intellektuális tevékenységnek azonban feltétele a viszonylagos anyagi stabilitás, az elmélyült munkához nélkülözhetetlen kiegyensúlyozott időgazdálkodás. S ha e kondíciókat is vizsgáljuk, korántsem bizonyos, hogy eligazítóak a társadalomstatisztika azon adatai, amelyek elvonatkoztatnak az értelmiségi munka valós feltételeitől. Mert a másodállások révén biztosított jövedelmi többlet a tudásanyag folyamatos felfrissítéséhez szükséges időt morzsolhatja fel, az anyagi szűkösség pedig a továbbtanulás és a gondolkodás „második műhelyül” szolgáló önálló szobától fosztja meg esetleg évtizedekre a munkáját részben otthon végző jogászt, tanárt, kutatómérnököt, közgazdát stb.

A helyzetet tovább bonyolítják a nemzetközi vonatkozások, közelebbről az a tény, hogy a tudásanyag, amellyel dolgoznak, érvényesen csak nemzetközi paraméterekkel mérhető. A legkézenfekvőbb ez a tudományos kutatók esetében, de — ha kevésbé manifestáltan is —, alakítóan befolyásolja az építész, a kutatómérnök, a klinikai orvos tevékenységének érdemi értékelését is.

A nemzetközi mérce természetesen minden munka értékelésénél figyelembe veendő, az értelmiségek helyzete azonban e vonatkozásban sajátos, mert a kapcsolódások, nemzetközi konferenciák, versenytárgyalások, publikációk — folyóiratcserék stb. — révén közvetlenebbek.

E tény következményeit sem elemeztük kellően. Nem vizsgáltuk, hogy a nemzetközi referenciák milyen mértékben befolyásolták az értelmiség vertikális és horizontális szervezeti struktúrában elfoglalt helyét, illetve hogy az értelmiség értékírányultságát milyen mértékben alakítja a nemzetközi nyilvánosság, a szervezeti hierarchiával párhuzamosan vagy attól függetlenül létező, kevésbé pontosan meghatározható hierarchia.

A humán tudományok esetében az értékítéleteket különösen befolyásolhatják ideológiai megfontolások, de a szakembereket összekötő kommunikációs lánc e tudományterületeken sem tekinthető kizárólagosan a politikai—ideológiai kollíziók által meghatározottnak, mint ahogy más tudományterületeken is érvényesülnek a tudományos értékektől távol eső csoportérdekek, globális stratégiai megfontolások stb. Mégis adottnak kell tekintenünk azt, hogy az értelmiség munkája, tudása s annak megítélése közvetlenül függ a tudomány, a technológia, a kultúra fejlődésének nemzetközi trendjeitől.

A minőségi jegyeket jellemezve azért is szükségesnek véljük hangsúlyozni azok normatív jellegét, mert az intézményi—szervezeti feltételek e vonatkozásban korlátozóan hatnak.

A szervezeteknek természetesen különböző típusai lehetnek, s éppen a tudományos intézetek praxisa bizonyítja: nemcsak a közigazgatási szervezetekben hat a bürokrácia tehetetlenségi ereje. Ezért fontos számunkra annak tanulmányozása, hogy társadalmunkban a szocialista viszonyok között hogyan termelődik újra az a paradoxon, hogy a „szervezet” nehezen tolerálja az alkotómunka logikájából következő szuverenitási igényt, kritikai szemléletet, miközben maga is felismeri és tudatosítja: az innováció, a megújulási készség, feltétele ezen értékek és készségek szabad érvényesülésének.

*

A „szakértői hatalom” jellemzőit, változatait, az azokkal kapcsolatos reflexiókat tanulmányoznunk kell, de nem azonosítjuk azokat — Crozier kifejezését idézve — a „*funkcionális—hierarchikus hatalommal*”, amely lehetőségeiből következően a szakértői hatalmat is ellenőrzi. Viszonyuk tanulmányozása azért is fontos, mert kulcsként szolgálhat a *vezetői—politikusi* és *szakértői—politikusi* és *szakértői—értelmiségi* szerepek strukturális pozícióinak értelmezéséhez.

A politikai szociológia megkülönbözteti a „politikai” és a „hivatali” alrendszert. Az előbbiben a vezető alternatív döntési változásokkal dolgozik, feladata konszolidált időszakokban az új folyamatok felismerése és a hozzájuk való alkalmazkodás feltételeinek a biztosítása. Meghatározott szaktudás itt is nélkülözhetetlen, de a vezetői—politikusi tevékenységben — eltérően az értelmiségi—szakemberi szereptől — az érdekek szigorú számbavétele, egyeztetésük szükségessége, a bel- és külpolitikai egyensúly biztosítása, az *állam-raison* a meghatározó.

A politika ugyanakkor nemcsak az egyensúly megőrzésének a művészete, hanem új egyensúlyi helyzetek megteremtése is.

A „diplomata” és a „politikus” szerepköre e vonatkozásban — megfelelő értékkritériumokat szem előtt tartva — a mi társadalmi viszonyaink között is elhatárolható. „A diplomata — Gramsci szavaival — szükségképpen csak a tényleges valóság keretei között mozog, mert sajátos tevékenysége nem az, hogy új egyensúlyokat hozzon létre, hanem az, hogy bizonyos jogi keretek között megőrizzen egy fennálló egyensúlyt.” A „politikus” ezzel szemben nem teheti meg, hogy „ne foglalkozzon a ’legyennel’, persze nem a szó moralizáló értelmében”.

A kérdés tehát, amellyel minden, új utakat kereső forradalmár vagy strukturális refor-

mokért síkra szálló politikus szembe találja magát: „a 'legyen' önkényes vagy pedig szükségyszerű aktus-e, konkrét akarat vagy pedig ábránd, óhaj, délibáb”?

A gyakorló politikus ebben az értelemben értelmiségi szerepet tölt be, feladatát csak akkor valósíthatja meg, ha pontos distinkciókra képes, ha elemzése árnyalt. Mint Gramsci írja: „a tényleges valóságra kell ugyanis alapoznia, de fel kell ismernie, hogy e valóság nem statikus, hanem változó, folytonos mozgásban levő erőviszony”. S jöllehet a nagyságrendek e vonatkozásban nem másodlagos jelentőségűek, *minden* politikai hivatalt viselő marxista iskolázottságú vezetőt minősít e készség megléte vagy hiánya.

A *valóságérzék* az alkotó politikusnak — ha lehet, még fokozottabban lételeme. Elhatárolása ugyanis csak akkor lehet sikeres, ha „mindvégig a tényleges valóság talaján mozog”, de nem azért, hogy konzerválja azt, hanem úrrá legyen fölötte, hogy meghaladja azt (vagy ebben az irányban hasson”).

Az elmondottakból következően a politikus-értelmiségi minősítésében sem a formális képzettséget tekintjük az „intellektualizmus” mértékének, hanem a politikai mozgástérben megvalósuló kreativitást. E szempont érvényesítése is megkönnyíti egy megfelelő tipológia megalkotását, amely értékkritériu-

mok szerint jobban különíti el a „diplomátának”, a „politikai bürokratának”, a „kamarillaharcok technikusának” és a státusférfiúi felelősségtudattal rendelkező politikusnak sajátos *magatartásmódját, szokásjellegű viselkedésten-denciáit, szerepértelmezését.* (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a tiszta típusok a leg-ritkébbak, a gyakorlatban e jellemzők összefonódnak. A típust jellemző dominancia csak megfelelő kísérleti—elméleti módszerek alkalmazásával lehetséges.)

A „hivatali” alrendszerben kétségtelenül erőteljesebben hatnak a Peter Blau által jellemzett bürokratikus szerepelvárások, jóllehet nem kizárólagos érvénnyel.

A „hivatal”-alrendszer határai korántsem húzhatók meg teljes egyértelműséggel: *minden* szervezetnek — a politikainak, a termelőinek, a tudományosnak — van *hivatali* részlege, *minden* igazgatási típus erősítheti az idézett jellemzőket, s ugyanakkor e szervezetekben nagy számban dolgoznak szakemberek: tervezők, elemző-közzgazdák, kutató mérnökök stb., akiknek tevékenységét nem vagy nem meghatározóan a bürokratikus ethosz jellemzi.

Tegyük hozzá: Peter Blau nem használja a bürokrácia fogalmát weberi értelemben és nem társítja negatív értéktartalmakkal: a rögzített hatáskör, a hivatali posztok függőségi viszonyai, a szolgálati út betartásának kötele-

zettsége, a szakképzettség, a kiszámíthatóság, a professzionalizmus a jelen feltételek mellett a hivatali alrendszer működésének *fontos* feltételei. A pejoratív jellemzők akkor válnak uralkodóvá, ha a bürokrácia „valóságos hatalmisággként konstituálódik”. „Az ’államformalizmus’ felerősödése esetén ugyanis — mint Marx írja — a valóságos államcél a bürokrácia előtt az állam *elleni* célként jelenik meg. . . , önmaga előtt az állam legvégső céljának számít.” Ez azt is jelenti, hogy „formális céljait teszi tartalmává, és mindenütt összeütközésbe kerül a ’reális’ célokkal. Ezért arra kényszerül, hogy a formálist a tartalomnak, és a tartalmat formálisnak tüntesse fel”.

„A bürokratikus tudás általános szelleme — Marx értelmezésében — a *titok*, a misztérium, melyet önmagán belül a hierarchia révén, kifelé, mint zárt korporáció őriz meg.” Más szóval, a bürokratikus tudás az *autoritás* tudása. Az „aktatologatás”, a „lélektelenség”, az önállóság teljes hiánya már csak következménye a bürokratikus struktúrák létezésének.

A magyar társadalomban a bürokrácia szocialista változatát kitermelő pánpolitizmus, az a folyamat, amelynek eredményeként az állami igazgatás az ötvenes évek fordulóján „a gazdaságirányító közigazgatásból” „gazdálkodó közigazgatássá” vált, a gazdaságirányítási rendszer reformját követően fokozatosan megfor-

dult. Ugyanakkor — s ez már nem egyszerűen kutatási kérdés, hanem megoldásra váró dilemma — ma is számos olyan terület van, ahol az állami—tanácsi közigazgatás, a hivatali alrendszer *kiváltságos helyzetben* van. Lőrincz Gyula megfogalmazását idézve: „nem versenytársként, nem koordinátorként”, nem a politikát közvetítő szervként van jelen — tegyük hozzá: nemcsak a gazdasági szférában, de a társadalmi—közösségi kapcsolatok és a kulturális élet olyan mezőiben is, amelyek nem igénylik az állami szabályozást.

A kérdés, hogy a gazdasági reformfolyamatok milyen feltételek mellett mélyíthetők el, s terjeszthetők ki a politikai intézményrendszerekre, nem ezen előadás témája. Abban sem érzem a magam illetékességét, s nem is vagyok felkészült annak megfogalmazására, hogy a tágabban vagy szűkebben értelmezett szak- és közigazgatás továbbfejlesztésének *melyek* a kulcskérdései.

Ezért, feltett kérdésünkkel összefüggésben csak néhány kritikus pont *vázlatos* jelzésére korlátozódhatunk, amelyek valószínűsíthetően befolyásolják, milyen mértékben csökkenhet azon szakértői munkakörök száma, amelyek mozgásterét feleslegesen korlátozza a hivatali alá- és fölérendeltség, illetve amelyek *elősegítetik* a szűkebben vett igazgatásban a több irányú függőség erősítését, a demokratikus ellenőrzést.

A bürokratikus szerepfelfogásnak — a szó negatív értelmében — mint láthattuk — ugyanis táptalaja az *egyoldalú* központosítás s különösen a túlközpontosítás, a nyilvánosság hiánya. Megoldásra váró dilemma e szempontból, hogy a gazdasági vállalkozói önállóság kiterjesztése hogyan társulhat a politikai szféra olyan irányú strukturális átalakításával, amely a *társadalmi mozgalmak és intézmények mozgásterének és befolyásának* kiszélesülését és megsokszorozódását eredményezi. A MTESZ vagy a Kereskedelmi Kamara, a különböző társadalmi és tudományos egyesületek jogkörének kiszélesítése ugyanis sok más következmény mellett az állami és társadalmi szervek partneri viszonyának erősödését is maga után vonja, és ez valószínűsíthetően korlátozza a paternalista szemléletet, és pozitív irányba befolyásolja a szakértői—hivatalnoki réteg értékirányultságát, szerepfelfogását.

Az említett összefüggésben is kitüntetett jelentőségű a helyi önkormányzati szervek fejlesztése. Az elmúlt évtizedek ugyanis azt bizonyították, hogy a decentralizálás és a demokratizálás nem azonos jelentésű. Ezt többek között a megyeközpontok hatáskörének éppen a decentralizálásra visszavezethető túldimenzionáltsága, s ami ezzel szervesen összefügg: a községi és városi önkormányzat elégtelensége is bizonyítani látszik. Az ön-

kormányzat fejlesztése nemcsak a helyi tanácsok jogkörének kiszélesítését vonhatja maga után, de remélhetően áttetszőbbé teheti a *helyi társadalmak* életét, amelyekben vizsgálataink tanulsága szerint jelenleg behatároltabb a szakértői értelmiség mozgásterülete.

E változások eredményeként előlegezhetően tompul a hierarchikus jelleg, erősödnek a laterális kapcsolatok, fokozatosan enyhül a „problémák feltornázása a hatalmi láncolat felső fokaira”. A hivatalviselők optikájából ugyanakkor az „önállóság kényszere” új típusú konfliktusok forrásául szolgálhat, mert — mint azt Crozier szellemesen bebizonyította — „a konformitás követelménye, ellentétben az ezt bizonyító túlságosan elterjedt véleménnyel, nem egyirányú”.

Az érdekek nyílt fórumokon való ütköztetése is a bürokratikus ethosz korlátozása irányába hat. E szempontból annak a ténynek a következményeit is mérlegelnünk kell, hogy az *értelmiségi foglalkozási csoportok hagyományos érdekvédelmi szervei* beletagolódtak a nagyobb ágazati szervezetekbe, s hogy egészen a legutolsó időkig — szakítva a felszabadulás előtti évtizedek hagyományaival — nem a mozgalom-, hanem a szervezet-jelleg volt a meghatározó.

Az érdekek artikulálása, képviselése, egyébként egyáltalán nem a szakértelmiség

kiváltsága. Ennek hangsúlyozása azért is fontos, mert éppen a mozgalmi jelleg erősödése segíthető elő, hogy a művelt, életismerettel és természetes intelligenciával rendelkező szakmunkások, tsz-tagok — természetesen nemcsak a szakszervezetekben, hanem minden képviselői testületben, élő politikai mozgalomban, mindenekelőtt a párt testületeiben —, a fogalom gramsci értelmében, saját rétegük *organikus értelmiségijévé váljanak*.

Tudatában vagyok annak, hogy e strukturális reformok intézkedések *összefüggő rendszerét* feltételezik, hogy minden változtatás előre pontosan nem kiszámítható mellékhatásokkal társul, s törvényszerűen fog beleütközni meghatározott érdekcsoportok ellenállásába. A külpolitikai erőviszonyok is bizonytalansági tényezők, a recesszió vagy időszerűtlen kvázi-ideológiai megfontolások is lassíthatják vagy időlegesen vissza is fordíthatják e folyamatot. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a bürokratikus ethosz további korlátozása, társadalmunk intellektuális potenciáljának felszabadítása egyaránt igényli a reform elmélyítését és kiterjesztését politikai intézményrendszerünkre. A gazdaságirányítási rendszer reformjának alapelveit megfogalmazó, 1966 májusi MSZMP KB-határozat azon megállapítása, hogy „A szocializmus fejlődésére, a közérdeket szolgáló alkotómunka kibontakoz-

tatására van szükség . . .”, hogy „további politikai cél az, hogy a reform révén kedvezőbb feltételeket teremtsünk a szocialista demokrácia fejlesztéséhez” — az itt jelzett dilemmák megoldása szempontjából napjainkban sem vesztett időszerűségéből.

IRODALOM

- BÁNLAKI Pál—KÉRÉSZ Gyuláné—SOLYMOSI Zsuzsa: Orvosok Magyarországon. Budapest, 1981
- BLAU, Peter: The American Occupational Structure. New York Wiley, 1967
- BOURDIEU, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest, 1978
- CROZIER, Michel: A bürokrácia jelensége. Budapest, 1981
- CSÁSZI Lajos: A pszichoszomatikus orvoslás. Valóság, 1982, 12.
- FERGE Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Budapest, 1969
- GOULDNER, A. W.: Die Intelligenz als neue Klasse. Frankfurt — New York, 1979
- GRAMSCI, Antonio: Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez. Budapest, 1977
- GRAMSCI, Antonio: Filozófiai írások. Budapest, 1970
- HALAY Tibor—KOLOSI Tamás (szerk.): Társadalom, szerkezet, rétegződés. Budapest, 1982
- HAUSER Arnold: A művészet szociológiája. Budapest, 1982
- HUSZÁR Tibor (szerk.): Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Budapest, 1978
- JAKAB Miklós: Társadalmi változás és a magyar értelmiség (1944—1948). Budapest, 1979
- KOLOSI Tamás: A strukturális viszonyok körvonalai. Valóság, 1982, 11.
- KONRÁD, György—SZELÉNYI, Iván: Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht. Frankfurt am Main, 1977
- KOVÁCS M. Mária: Közalkalmazottak — 1938—1949. Valóság, 1982, 9.
- LŐRINCZ Gyula: Közigazgatási fejlődésünk tendenciái és hosszú távú fejlesztési célja. Budapest, 1982
- MARX, Karl: A hegeli államjog kritikája. MEM I. kötet. Budapest, 1957
- POLGÁR Tibor (összeáll. és szerk.): Politikatudományi tanulmányok. Budapest, 1982

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Klaniczay Júlia

A tipográfia és a kötéstervezés Löblin Judit munkája

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

Terjedelem: 2,77 (A/5) ív — AK 1780 k 8587

HU ISSN 0236-6258

13973 Akadémiai Kiadó és Nyomda

Felelős vezető: Hazai György

Ára: 19, – Ft